

Posudek oponenta habilitační práce

Masarykova univerzita

Uchazeč

Mgr. Michaela Pešková, Ph.D

Habilitační práce

Vladimir Sorokin, Jáchym Topol: Koncepty národní identity v imagologickém kontextu

Oponent

Prof. UAM dr hab. Anna Gawarecka

Pracoviště oponenta, instituce

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu;
Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej; Instytut Filologii Słowiańskiej

[Text posudku]¹

Monografie doktorky Michaely Peškové *Vladimir Sorokin a Jáchym Topol: koncepty národní identity v imagologickém kontextu*, která byla předložena jako habilitační práce, je pokusem o komplexní zpracování imagologických aspektů děl obou jmenovaných spisovatelů. Cílem autorky je podat ucelený a podrobný rozbor metod, nástrojů a narativních strategií, jimiž se oba spisovatelé pomocí *stricte* literárních postupů vyjadřují k aktuální diskusi týkající se globálních civilizačních změn, posunů mocenských zájmů či hybridizace etnických a národních identit. Otázky, které tato diskuse vyvolává, jsou o to naléhavější, že v souvislosti s politickými událostmi posledních let, narůstajícími konflikty (včetně válečných), volebními vítězstvími pravicových, populistických či otevřeně nacionalistických stran a - z jiného úhlu pohledu - globálními unifikačními procesy dochází k "rozostření" kritérií identity a atrofii tradičních ideologických a axiologických systémů či ke kolapsu tzv. velkých narativů. Přestože je autorka poněkud skeptická k účinnosti literárních strategií zaměřených na "nápravu světa", respektive pochybuje o jejich kauzální síle ovlivňovat nefikční realitu, neupírá literatuře právo promlouvat do diskuse o nejdůležitějších problémech současnosti. Tím, že se doktorka Pešková rozhodla uvažovat o Topolově a Sorokinově díle z takové perspektivy, vstupuje v podstatě na území angažované humanistiky. V úvodním slově to autorka výslovně přiznává a cituje názory uznávaných imagologů - Manfreda Bellera, Joepa Leerseena. Petry Košťálové či Miloše Zelenky, jejichž poznatky jsou nejdůležitějším zdrojem teoretického zdůvodnění interpretačních závěrů navržených v monografii: "Jak tvrdí historici, "...popsat dějiny

¹ V textu posudku se lze zaměřit například na tyto oblasti: aktuálnost tématu, přístup k řešení, použitá metodologie, kvalita a správnost dosažených výsledků, původnost dosažených výsledků, uplatnitelnost výsledků pro rozvoj oboru a další bádání, uplatnitelnost výsledků v praxi, formální úprava a jazyková úroveň práce, připomínky k habilitační práci uchazeče.

stereotypů se všemi jeho nuancemi a obraty by mohlo významnou měrou přispět k řešení válečných konfliktů". (Košťálová). V současnosti se tak neděje, v realitě pozorujeme eskalaci konfliktů a hypertrofii hodnocení. Předpokládat, že imagologické výklady poslouží k navození lepší komunikace mezi národy, je naivní. Zda je to vůbec úkolem imageologie, zůstává otázkou. Porozumění s nivelizací hodnotícího hlediska mohou být prohlášeny za cíl imagologie (Zelenka), stejně tak se ale od takové ambice imagologie vzdaluje (Beller, Leerseen). Jsme však přesvědčeni, že výsledky imagologických analýz uměleckých textů mohou nesporně přispět k interpretaci i předvídání vztahů různých konkrétních aktérů v dnešním světě a napomoci pochopit univerzální lidského vnímání a chování" (s. 17-18). Postulát ideologické (intervencionistické) charakteristiky vědeckého diskurzu tedy není autorce cizí, ačkoli hlavní cíl, jímž se ubírají její úvahy "spočívá mimo jiné v důrazu na zkoumání současné umělecké literatury a soudobých kulturně specifických globálních fenoménů" (s. 17). To znamená, alespoň podle autorčiných úvodních prohlášení, že badatelské úkoly, které chce řešit, pokrývají velmi široce koncipovanou škálu otázek - od otázek *stricte* naratologických přes rekonstrukci (mimořádně, nutno podotknout, spolehlivou a pečlivou) imagologické výbavy daných textů až po úvahy o etických aspektech literatury.

V souladu s takto deklarovanými předpoklady čte doktorka Pešková významy naprogramované v Topolových a Sorokinových románech prizmatem v nich přítomných vizí a konceptů národnosti, demografie, identity či. (geo)politických koncepcí, přičemž vynáší na světlo a ozřejmuje především povahu dominantních (v očích spisovatelů) trendů modernity. Neopomíjí při tom, což by se mělo zdůraznit, ani rozbory literárněvědné, zaměřené na genologickou specifikaci jednotlivých románů (např. utopie/dystopie/antiutopie, pikareskní román, literatura cesty, válečná próza, iniciační vyprávění), způsoby komponování dějových systémů, mechanismy konstrukce fikčních postav či koncepce časových a prostorových řádů. Přestože autorka zařazuje díla obou autorů do postmoderní formace (na úrovni aplikovaných konstrukčních strategií), zdůrazňuje rozdíl v jejich charakteristických poetikách, přičemž staví proti sobě "promyšlenou" kombinatoričnost Sorokinovy tvůrčí metody a zvláštní, zdánlivě spontánní "výbušnost" Topolovy vizionářské tvorby. Společná je jim však záliba v postapokalyptickém vizionářství protkaném politickou satirou a groteskní estetikou zobrazování postav a událostí.

Vzhledem k tematické povaze zkoumaných textů a, s čímž se doktorka Pešková netají, reálnému postavení této země v dnešní globální politice, je Rusku v monografii věnováno nejvíce prostoru. Nejenže v Sorokinových románech funguje jako ústřední objekt literární

reprezentace (což by ovšem nemělo překvapovat), ale do značné míry určuje i stratifikaci národnostních rozdílů, které v Topolových vyprávěních uspořádávají současný svět. Autorka spatřuje v reprezentačních formátech užívaných oběma prozaiky jak deskriptivní konstrukty, tak prvky hodnotových diskurzů, které pak podle ní tvoří komplexní rekonstrukci románové zásoby auto- a heteroimagologických přesvědčení a představ, navíc rozšířenou o víceúrovňové složky metaimagologie, a tedy, jak to definuje doktorka Pešková, varianty přesvědčení "o tom, co si o naší vlastní skupině myslí skupiny cizí" (s. 83). V tomto světle se jak Rusko (ruskost), tak Česko (češství), respektive jejich obraz projektovaný v textovém světě, mohou objevovat v kategoriích nezpochybnitelné a uchování hodné kvality a (často v témže díle) anti-vzoru, jehož pěstování stojí u kořenů porážek a katastrof postihujících jednotlivé národy v průběhu dějin (a v rámci románové fikční současnosti).

Z bohaté tvorby obou prozaiků vybrala Dr. Pešková šest románů: *Den opričníka, Telurie, Manaraga* (Sorokin) a *Sestra, Kloktat dehet a Citlivý člověk* (Topol). Kritéria tohoto výběru byla přesvědčivě zdůvodněna - ve všech případech totiž hrají důležitou roli imagologické problémy a otázky, které na jedné straně určují tematické dominanty textů, na straně druhé umožňují badatelům zasadit jejich interpretační operace do širokého kontextu analýzy geopolitických, historiografických (post)koloniálních, globalistických procesů. Saturace vybraných děl touto problematikou zároveň umožňuje omezit exegetické operace na striktně vymezený výsek bohaté sémantiky pojednávaných děl.

Ze závěrů učiněných v monografii je zřejmé, že Sorokinovi jde především o testování různých státních modelů, jejich uspořádání podle nových principů a hledání v nich léku na globální krizi tradic a hodnot. Topol spíše nahlíží, byť ze silně nerealistické, fantasmagorické perspektivy, na důsledky systémové transformace, respektive se snaží prostřednictvím osudů a životních rozhodnutí svých hrdinů představit realitu v "přechodném období". Rostoucí dezintegrace geopolitického uspořádání po roce 1989 a s ní spojené posuny reálných i imaginárních/symbolických hranic (např. mezi Východem a Západem nebo mezi Evropou a Asií) vedly k nutnosti dalekosáhlé redefinice kulturní i civilizační příslušnosti a dosud respektovaných sfér velmocenského vlivu.

Ve všech pojednávaných románech tedy autorka sleduje především signály reflexe těchto procesů, které jsou v pojednávaných dílech buď pozorovány a/nebo diagnostikovány (zejména *Sestra* a *Citlivý člověk*), nebo předpovídány/projektovány do blízké budoucnosti (Sorokinovy texty) či prezentovány formou kontrafaktické historie (*Kloktat dehet*). Tato díla tak badateli otevírají možnost (příležitost) sledovat různé varianty "politického uspořádání

světa" rámované literární fikcí - od uměle obnovené (vnucené) puristické autochtonie a totalitního režimu (zejména *Den opričníka*) přes pokusy o nalezení nových existenciálních modelů a zkrocení chaosu, který zavládl po, jak říká Topol v *Sestře*, porevoluční "explozi času", až po naprostou tekutost, libovolnost a permissivnost určující životní styly a mnohost různých identit "na výběr", tedy situaci charakteristickou pro plně globalizovanou, postmoderní antroposféru závislou na nejrůznějších technikách zprostředkování informací a zkušeností.

V Sorokinových románech, chápaných jako trilogie *sui generis*, které spojuje pouze *a posteriori* objevená příbuznost časové posloupnosti a implikace jednoty fikčního univerza vytvořeného ve všech textech, nachází doktorka Pešková odraz tří vývojových fází probíhajících ve 20. století, které, jak tvrdí v monografii citovaný Homi Bhabha, založeny na oslabení role nacionalismu, průchodu etapou postnacionalismu a návratu k neonacionalismu, nebo z jiného úhlu pohledu na posun od imperialismu (kolonialismu) k dominanci postimperialistických (postkolonialistických) aspirací a jako svého druhu reakce na "znovuzrození" neoimperialismu (neokolonialismu). Podobné proměny, které jsou v monografii solidně zdokumentovány, jsou zase jakoby povinně doprovázeny přehodnocením v oblasti auto- a heteroimagologických přesvědčení a vnímání. Z pohledu autorky netvoří zmíněné Topolovy romány stejně uspořádaný cyklus, ale spojuje je míra autorova politického angažmá a diagnostického zaujetí.

Aby mohla důkladně prozkoumat všechny aspekty literární reflexe sledovaných změn (post)moderní reality, neomezuje se doktorka Pešková ve svých výzkumných nástrojích na standardní literární narativ. Jako zajímavé se jeví prezentovat shromážděný materiál formou tabulek, grafů, schémat či map, stejně jako použít počítačové techniky využitelné při provádění lexikálních frekvenčních analýz. Sáhnutí po statistických a enumerativních metodách zde slouží především k organizaci (uspořádání) auto- a heteroimagologických vláken rozptýlených v pojednávaných textech. Již samotná registrace přítomnosti lexémů (lemmat, jak je nazývá doktorka Pešková) odkazujících ke geografické/národní/civilizační sféře (např. Rusko/Rusové; Češi/Čechy; Evropa/Asie; Východ/Západ) signalizuje intenzitu přítomnosti reflexe identitních dilemat dnešního světa v prózách Topola a Sorokina. Autorka však nezůstává u poskytování "suchých" kvantitativních informací. Všechna kvantitativní zjištění jsou doprovázena vysvětlujícím či interpretačním komentářem. Tímto způsobem autorka získává efekt vizualizace výsledků výzkumu a zároveň metodologické syntézy, dokládající platnost předem daných - interdisciplinárních - exegetických východisek.

Studie se kromě úvodu a závěru skládá ze šesti kapitol, z nichž každá se zabývá diskutovanou problematikou z jiného úhlu pohledu. V první kapitole nazvané: *Imagologická a další metodologická východiska*, Dr. Pešková rekapituluje a připomíná historii a dosavadní úspěchy imagologického výzkumu, přičemž zdůrazňuje především jeho komparativní rodokmen a interdisciplinární potenciál. Autorka proto přiznává, že se nehodlá řídit pouze "rigorózními" metodologickými pokyny imagologů a usiluje spíše o komplementární využití různých oblastí současných humanitních věd. Odvolává se proto na sémiologické koncepty, poznatky kognitivní lingvistiky, teorie sítí a rizomatiky, analýzu diskurzu či prvky teorie množin.

Nejzajímavější jsou zde "stěžejní" kategorie imagologie, které autorka představila v úvodu: „image, autoimage, heteroimage, metaimage, image, brand, stereotyp, autostereotyp, heterostereotyp, reputace, národ, etnikum, národní/etnická identita, stát, teritorialita, regionalismus, kosmopolitismus, globalizace, kolektivní paměť, národní mýty" (s. 23). Monografie neopomíjí ani termíny relevantní z "hlediska kulturních rovin: rovina obecná, tj. kulturně univerzální, rovina konkrétní, česko-ruské vztahy, malý národ, velký národ, velmoc" (s. 23). Dr. Pešková přesně rozlišuje a následně definuje termíny a pojmy, které se nezdá používat zaměnitelně i ve vědeckém diskurzu. Tato poznámka platí zejména pro kategorie *image*, obraz a stereotyp, neboť jednou z hlavních interpretačních otázek nastolených v práci zůstává otázka, do jaké míry spisovatelé využívají zavedené *images* a stereotypy a do jaké míry konstruují vlastní individuální obrazy vlastních a cizích/cizí komunit.

Je třeba uznat a zdůraznit, že v dalších částech práce autorka skutečně využívá exegetické nástroje popsané v úvodu, aniž by teoretické úvahy ponechala "ve vzduchoprázdnu". Jinými slovy, citované pojmy důsledně funkcionalizuje a využívá je při hloubkových a detailních analýzách konkrétních autorských postupů, jimž je věnována hlavní část monografie.

Druhá kapitola - *Tvorba Vladimira Sorokina a Jáchyma Topola v imagologické perspektivě* - je věnována nastínění základních ("výchozích") interpretačních vodítek, která umožňují číst románové smysly *sub specie* úvah o otázkách identity, jež dominují (podle autorky) na sémantické rovině textů, a příkladům sekvencí dějových dialogů či životních rozhodnutí zobrazených postav, jež mají představovat odpověď na tyto otázky, přičemž tato odpověď musí být "nasyčena" imagologickým substrátem.

V další části: *Koncepty teritoriality* Dr. Pešková zaměřuje svou pozornost na prostorovou problematiku a nahlíží na ni jak z geografického, tak symbolického a paměťového hlediska. Připomíná totiž, že "Pro díla interkulturní literatury je typická narativní konstrukce

napojená na topografii, zejména popis specifických geografických ploch, a projevuje se také kompozicí cesty" (s. 51). V souladu s přesvědčením zakořeněným v imagologických (a sémiologických) výzkumech adekvátní "emblematické" nastínění (zhotovení) rodné/cizí krajiny redukované na několik jejích nejprůzračnějších atributů (ruský březový háj, české idylické údolí atd.) významně definuje koncepty identity v podobném, ne-li stejném rozsahu jako, v jiných částech monografie uvažovaný, jazyk, historická paměť a zdroje *lieux de mémoire*, účast na oficiálních obřadech a rituálech nebo vazba na národní symboly a mýty (výčet těchto kritérií uvádí Dr. Pešková s odvoláním na Miroslava Hrocha). Součástí kapitoly je i diskuse o roli hranic - jejich těsnosti, ale i mizení (jako metaforického ekvivalentu uzavřeného/otevřeného prostoru) a s nimi související otázky centrality a perifernosti, resp. zakořeněnosti, vnímané jako součást tradiční *conditio humana*, vytěšňované dnes zálibou v nomádství. Autorka věnovala pozornost také teritoriálním, kulturním a civilizačním rozdílům rozptýleným ve vyprávění textů obou spisovatelů, viděným v makro měřítku, tedy vztahům mezi Východem a Západem, Evropou a Severní Amerikou, Evropou a Čínou, konfliktům mezi velmocemi (Rusko - USA, Rusko - Čína) a (v Topolových románech) komplikovaným vztahům spojujícím "malý národ", v tomto případě samozřejmě Čechy, s jejich sousedy, tedy Němci, Rusy a Poláky.

Čtvrtá kapitola, *Koncepty "my"*, pojednává o metodách psaní, které slouží ke konstrukci kolektivní identity, a tvrdí, že tyto složky nejenže vycházejí z takřka "přirozeného" vrůstání do určitého prostředí a interiorizaci jeho kulturních či axiologických norem a standardů, ale mohou být také vědomě vnucovány a upevňovány prostřednictvím nástrojů (např. masmédií), které mají tvůrci kulturní politiky k dispozici. Ústředním předmětem úvah zde zůstává pojem národa/národnosti - jeho definice, způsoby chápání, mechanismy integrace a exkluze (vztah já/jiný/cizinec). Kapitola se rovněž zabývá koncepty velkého a malého národa, jejich ambivalentním hodnocením a kulturní specifičností, které jsou hluboce zakořeněny v českém i ruském kolektivním/historickém vědomí a paměti (včetně návratu k víře v existenci tzv. národního charakteru, s nímž si oba autoři perverzně pohrávají), a také ideou/mýtem slovanské jednoty.

Problémy spojené s utvářením individuální identity se naopak stávají předmětem zájmu v páté části monografie - *Koncepty "já"* -, kde se do popředí dostává problematika sebeidentifikačních mechanismů. Tyto mechanismy, aktivované rozpadem tradičních společenství a zánikem národního zařazení, vedou k fluktuaci či hybriditě identity, což má za následek silně pociťovanou potřebu nalézt (objevit? zkonstruovat?) novou identitu, více

"přízpusobenou" subjektivním očekáváním jedince. Dr. Pešková zdůrazňuje, že téměř všichni protagonisté zkoumaných textů pocházejí z rodin a prostředí, které jsou z národnostního hlediska smíšené, nebo je jejich původ v tomto ohledu neznámý. V takové situaci se vymezení identity ukazuje jako akt (gesto) vědomé volby (Sorokin neváhá sáhnout po vynálezech transhumanismu, uvažovat i o případné rezignaci svých hrdinů na příslušnost k lidskému rodu), závislé na vnějších okolnostech a vnitřních predispozicích.

K úvahám o heteroimagologické problematice se autorka obrací v následující kapitole nazvané *Koncepty "oni"*. V této části úvah se pole zájmu podstatně rozšiřuje, neboť se zde objevují souhrnné informace o všech národnostech šířeji zobrazených nebo jen zmíněných v jednotlivých textech. Jejich pouhý výčet svědčí o tematickém zaměření děl, neboť oba spisovatelé zasazují svůj fikční mikrosvět do světa, v němž národní příslušnost stále hraje roli důležitého determinantu individuální i kolektivní identifikace, ačkoli dezintegrační a reintegrační procesy pomalu, ale důsledně oslabují relevanci této příslušnosti. Je možné, že některé národy jsou zde - v interpretační rovině - zpracovány příliš povrchně (informace o nich se někdy omezují na tabulku zaznamenávající jejich přítomnost a krátký popis o několika větech), ale je třeba mít na paměti, že tato povrchnost vyplývá ze "slabé" přítomnosti právě těchto národů v románovém vyprávění.

Takto koncipovaná kompozice práce umožňuje nejen komplexně naplnit cíle jejího názvu, ale také logicky, koherentně a přesvědčivě vést argumentaci.

Své úvahy autorka uzavírá imagologickou prezentací Sorokinova románu *Doktor Garin*. Samostatné pojednání o tomto textu, byť motivované skutečností, že vyšel v roce 2021 (v českém překladu až v roce následujícím), tedy v době, kdy, jak lze tušit (a o čemž autorka výslovně píše), byla připravena koncepce (a pravděpodobně i velká část realizace) monografie, se zdá být zčásti "nadbytečné", vyplývající snad z příliš přísně pojaté vědecké spolehlivosti. Podle mého názoru by bylo vhodnější vydat tuto část úvah samostatně, formou článku, zejména proto, že většina úvah v ní obsažených prakticky dubluje interpretační závěry široce zvažované dříve ve studii, zatímco kapitola sama (jinak velmi zajímavá) tvoří souvislý celek, který může bez čtenářských nedorozumění fungovat i mimo kontext mateřské knihy.

Dotazy oponenta k obhajobě habilitační práce (počet dotazů dle zvážení oponenta)
Jak z imagologického hlediska vypadá Polsko v české literatuře/ kultuře?

Závěr

Habilitační práce Mgr. Michaely Peškové, Ph.D., Vladimir Sorokin, Jáchym Topol: Koncepty národní identity v imagologickém kontextu **splňuje** standardně kladené na habilitační práce v oboru dějiny konkrétních literatur (románské literatury).

slovanské opraveno 23. 10. 2024
Mgr. Havelková ov RMU

[Poznaří]

Dne 19. 02. 2024 r.

podpis